

Розділ 1. Держави Стародавнього Сходу

Поняття «Стародавній світ» хронологічно охоплює історію при-близно від 5 тисячоліття до н. е. і до 1 століття н. е. Часові рамки тут не дуже суворі і можуть варіюватися стосовно кожної окремої держави. За змістом поняття «Стародавній світ» охоплює Стародавній Єгипет, Вавилон, Індію, Китай, Хетську державу, Ассирію, а також Стародавню Грецію, Карфаген та ін. Країни Стародавнього світу різняться за віком. Якщо Єгипет, Вавилон, Індія, Китай починають свою історію на рубежі 5-4 тисячоліття до н. е., то Стародавня Греція, Стародавній Рим почнуть свою історію на дві тисячі років пізніше. Але не тільки вік розділяє країни стародавнього світу. Вони поділяються за типом своєї історії на дві великі групи: країни Стародавнього Сходу та країни Античного світу. Порівняння цих двох типів історії (ми називаємо їх також умовно «азійським» та «античним») та типів держави і права, що склалися на їх основі, є надзвичайно повчальним. Східний тип характеризується наявністю монархічного («деспотичного») ладу, основою якого є централізоване господарство і державна власність на землю. Керівником і власником виробництва виступає держава. Тиск держави на суспільство тут настільки великий, що суспільство як інститут майже повністю зникає, «удержавлюється». Особливо яскраво ці риси виявляються у Вавилоні під час правління третьої династії Ура, в Єгипті та Китаї. Населення тут перетворюється на по-добу мурашиного співтовариства, в якому особистість цілком зникає. Зовсім іншу картину являє собою світ Середземномор'я. В історії він отримав назву «античного», тобто в перекладі з латині - «стародавньо-го», що є не зовсім слушним. Річ у тім, що в епоху Відродження, коли відбувався процес становлення історичної науки, першою стародавньою історією, яку відкрили європейські історики, була історія Греції та Риму. Історики, які писали на латині, назвали її античною (anticus - стародавній). Далі вчені знайшли набагато більш стародавню, тобто набагато більш «античну», історію Єгипту, Вавилону, Ассирії, Індії, Китаю, але бренд «античність» уже приріс до світу Греції та Риму і за ним закріпився. Особливістю античного типу історії є більш вільне суспільство і вільна економічна та політична особистість. Тут немає необхідності у державному управлінні господарством, швидко формуються приватне володіння та приватна власність, немає необхідності у великому бюрократичному апараті, органи влади формуються власне суспільством, особистість є історично активною, державний лад - республіканським. Ось чому в історії Стародавнього світу ми виділяємо Стародавній Схід та Античність. Ще раз застережимо, що при-таманні старосхідній (азійській) державі та суспільству риси можна зустріти далеко від Сходу, наприклад, доколумбовій Америці (Стародавнє Перу).

Рабовласництво та «рабовласницький лад» у Стародавньому світі

Для того щоб вірно склалася уява про державно-політичну історію стародавнього світу, необхідно спеціально зупинитися на феномені рабства. Дуже часто в літературі (особливо це було характерно для марксистської літератури) наявність рабства у стародавньому світі розумілась як «рабовласницький лад». Звідси - термін «рабовласницька держава». При цьому посиляються на той наглядний факт, що раби були, але ідуть від відповіді на запитання: що таке «лад»? Не кожний соціальний інститут є «ладотворчим» або державотворчим чинником. «Ладотворчими» чинниками є такі, які породжують державу, домінують, переважають у соціальному житті, визначають якісні характеристики держави, які відтворюються всією системою її внутрішніх відносин, перш за все виробничих.

Ці системотворчі чинники визначають не тільки характер відносин між людьми, а й основні риси державності. Такими системотворчими чинниками можуть бути природні умови (клімат, ландшафт), що відіграють особливо велику роль за слабких технологій, історичні особливості (щільність заселення регіону, наявність сусідніх народів, характер відносин із сусідами), соціальні (наявність общини) та духовні (характер релігійної ідеології) чинники. Вони утворюють систему, ієрархію. Одні з них є первинними, наприклад, клімат, ландшафт, наявність природних комунікацій, а другі - вторинними: характер виробництва, що залежить від клімату і ландшафту, а також спосіб управління суспільством, який у свою чергу залежить від характеру виробництва (способу здобуття засобів для існування). Особливо наочно це видно на прикладі так званих «річних цивілізацій». Необхідність оволодіння долинами рік з їх періодичними розливами, будівництва водоємних дамб, каналів, підтримання всього іригаційного господарства, розподіл води для полів - все це потребує об'єднання праці багатьох тисяч людей, централізованого управління цілим суспільством. На цій основі виникають так звані «східні» (азійські) деспотії.

Сакралізований характер стародавнього суспільства перетворює правителів таких держав на живих богів або напівбогів. Сакралізація всього оточуючого світу породжує особливу інфраструктуру - багато-чисельний шар священнослужителів, жерців, магів з розвиненим храмовим господарством. Храми взагалі виступають найбільш стародавніми центрами організації суспільства, в тому числі його владної організації.

На якомусь історичному рубежі влада не без конфліктів переходить до «світських» центрів. Відголоски цього процесу відбилися у стародавніх богоборчих легендах про Прометея, Амірані, Гільгамеша, Сосруко, Артавазда. Перелічені герої могутні та войовничі. Вони не косяться богам, зневажають стародавні священні установлення, ображають богів і за це караються. Прометея приковують до скелі, Амірані накривають горою Казбек, те ж саме роблять з Артаваздом та Сосруко. Характерно, що виконавцями відплати богів у всіх цих легендах виступають квалімаги, представники стародавньої

жрецької влади. Ці міфи є відгомонами тієї дійсної боротьби, яка відбувалася між старою са-кральною владою та новою військово-політичною владою.

Величезне значення мають рівень матеріальної культури, рівень технологій. Зрозуміло, чому на просторах засушливих степів Азії склалися кочове господарство та кочова держава, для якої родова лан-ка стала найбільш зручним структурним елементом, а міська цивіліза-ція - далекою. Для землеробських народів були природними осілий спосіб життя та швидке зростання міст. У районах, що були щільно населені різними етносами, неминучі контакти між ними, дуже часто - конфліктні, войовничі. Це породжує сильну військову функцію, яка є каталізатором багатьох соціальних процесів. Останні вели до форму-вання військово-політичної влади в особі військового вождя та його дружини, визначали своєрідний «поділ праці» між воїнами- професіоналами та іншим населенням. Військова влада зливається зі старими родовими інститутами (старійшини, маги, жерці, «священні царі»), формуються нові владні військово-політичні інститути.

Чи була системотворчим чинником наявність рабів? Чи було рабо-власництво, скажімо, чинником, що визначив появу державності та її форм? В усіх суспільствах держава спочатку автоматично сприймає попередні структури родового ладу. Держава не винаходиться. Спо-чатку вона сприймає те, що було: було плем'я - от вам народні збори, була рада старійшин племені - от вам Сенат (Ареопаг, Герусія), був вождь племені - тепер це цар. Спочатку він, як і вождь племені, оби-ратиметься народом, доки не затвердиться принцип спадкоємності. В Афінах ця система існувала до реформ Клісфена, в Римі - аж до кінця республіки. Виникнення державності та її форм не залежить від наявності або відсутності рабів. Якби в Єгипті, Вавилоні, Індії, Хет-ській державі не було жодного раба, характер держави анітрошки не змінився б. У цих державах вектор влади пролягає не між владою та рабами, а між владою та общиною. Ось чому доречніше було б назва-ти такі держави стародавніми аграрними (аграрно-общинними) дес-потіями.

Бренди «східна деспотія» та «азійський спосіб виробництва» є умовними. Ідеальна аграрна деспотія знаходилася в доколумбовій Америці, це Імперія інків - стародавній прообраз соціалістичної дер-жави (Маріатеґі, «Сім нарисів перуанської дійсності»; G.Kunoff, Inkareich). Навіть у тих суспільствах, де рабів було багато (Рим кінця республіки та періоду імперії, Афіни), вони не були основою виробни-цтва. Масове рабовласництво не було продуктом внутрішніх соціаль-них відносин. «Своє» рабство було заборонене у Вавилоні в 1792 р. до н. е. царем Хаммурапі, в Афінах це зробив Солон у 594 р. до н. е., а в Римі - Петелій у 326 р. до н. е. В Індії інститут рабовласництва досить «розмитий». Артхашастра зазначає, що «арій не може бути рабом». Між тим поняття «арій» охоплює всі чотири варни: брахманів, кшатрі-їв, вайшьїв та шудр. Найменування раба «даса» означає «чужинець» (Артхашастра). В Спарті ілоти скоріше походять на державних

кріпаків, ніж на рабів. Та обставина, що в Римі було багато рабів, пояснялася не «способом виробництва», а тим, що Рим був оточений неоднорідною в державно-політичному відношенні та щільно населеною периферією, з якої в перебігу війн можна було черпати величезну кількість полоне-них. З падінням військової моці Рима зник і «рабовласницький спосіб виробництва». Це аж ніяк не виключає того, що наявність рабовласництва в державах античного світу була яскравою рисою їх соціально- правового ладу, але це була їх специфіка, а не загальний закон історії^[1].

Східна деспотія та антична держава: порівняльна характеристика

Якщо поглянути на всесвітню історію «з висоти пташиного по-льоту», то ми чітко виявимо у цьому океані дві основні потужні течії. Умовно назвемо їх «азійським» та «античним» типами історії; умовно тому, що схожі типи суспільств зустрічаються і в інших регіонах світу, але тут вони представлені найбільш яскраво. Давньогрецький філософ Протагор висказав максимум: «Людина - міра всіх речей». Спробуємо за допомогою цієї формули, тобто через людину, уявити різницю між названими типами історії та державності. Ось стародавня столиця Єгипту Мемфіс. Містом рухається урочиста процесія. Це явище фараона народу. На золоченій колісниці - фараон, за ним численна свита: варта, вельможі, міністри, знать. Не сміючи глянути на лик живого божества, народ із криками падає лицем на землю. Лише деякі сміливі-ці, бажаючи продемонструвати владі свій захват та відданість, кидаються під копита його коней, під колеса його колісниці. Якщо їм пощастить залишитись живими, вони отримають нагороду - золоту монету. Як бачимо, це спортсмени-професіонали: знайомими провулками вони обганяють процесію і ще раз кидаються під колісницю фараона, аби отримати бажану нагороду. Римський Сцевола так би не вчинив - для цього він занадто громадянин!

Красномовну картину знаходимо в знаменитому «Пророцтві Неферті». Рано-вранці міністри та вельможі за заведеним звичаєм вітали свого владика - Царя Верхнього та Нижнього Єгипту Снофру («Хай буде він живий, неушкоджений та здоровий!»), «лежачи на животах своїх». Після цього Снофру знову покликав їх до себе. Літописець оповідає: «І їх негайно привели. І лежали вони знову на своїх животах перед його величністю, нехай буде він живий, неушкоджений та здоровий!»... І хід фараона, і піддані, що кидалися під його колеса, і міністри, що лежали перед владикою «на животах своїх», - все це малює нам тип «азійської» держави та породжений ним тип «азійської» людини.

Зовсім іншу картину ми побачимо в «античному» типі суспільства. Ані афінянину, ані римлянину не спаде на думку кидатися на коліна перед ними ж обраним архонтом або консулом. Навпаки, в Афінах занадто амбіційний архонт чи стратег буде рішенням народних зборів вигнаний з країни на 10 років, а в Римі часів Республіки - страчений. Однак і в Єгипті, і в Афінах, і в Римі людський «матеріал» однаковий і взагалі однаковий рівень матеріальної культури. Які ж причини такої різниці між «Сходом» та «Заходом»? Відповідь на це запитання й складає одне із завдань історії держави і права. (Адже ми самі тривалий час були «азійськими» і в чомусь досі ними залишаємося.)

На державотворчі процеси впливає багато чинників. Тут і «ланд-шафт, що годує» (Л. Гумільов), і клімат, і географічні умови, і кількість населення, і характер релігії, і сусідство інших народів, і характер при-родних комунікацій, і багато іншого. Залежно від переваги тих чи інших чинників загальні закони державотворчості призводять до різних ре-зультатів - форм держави.

Найбільш стародавні великі держави виникають у районах так званих «річкових цивілізацій». Це Єгипет у долині Нілу, Вавилон у між-річчі Тигру та Єфрату, Індія в басейні Інду та Гангу, Китай у долинах Янцзи та Хуанхе. Всі ці держави отримали назву «східні деспотії», а господарський порядок, що в них склався, - «азійським способом виробництва». Вірніше було б назвати їх стародавніми аграрними деспотіями, оскільки подібного роду держави існували і в інших час-тинах світу. Класичний приклад - Імперія інків (Тауантинсую) в до- колумбовій Америці в районі теперішніх Перу та Болівії (довжина сягала більше 5 тис. кілометрів, кількість населення - до 15 млн лю-дей). Називаючи ці держави деспотіями, не слід надавати цьому тер-міну сучасного негативного значення. Назва походить від давньогрець-кого «деспот», «деспойна» - «господар», «господарка», та означає, що державна влада тут очолюється одним верховним правителем - фараоном, царем, імператором, верховним інкою і под. Всі ці держави - монархії.

Між тим якщо ми подивимося на світ Середземномор'я (античний світ), то побачимо, що більшість тутешніх стародавніх держав - рес-публіки (у Стародавній Греції Арістотель налічував їх 158). Для особи, що вивчає історію держави, пізнавальним є вияснення того, чому в одних суспільствах склалися деспотії, а в інших - республіки. Представники так званого «географічного матеріалізму» (Монтеск'є) вважали, що вся справа у кліматі: занадто жаркий клімат південного поясу привертав жителів до лінощів і тому викликав необхідність у жорстких формах управління (до такого ж результату, на їх думку, приводив і занадто суворий, холодний клімат Півночі, де проживали «варварські» народи: скандинави, германці, слов'яни та ін.); а м'який та сприятливий клімат Середземномор'я привертав жителів до більшої активності, і тому тут склалися помірні, республіканські форми правління.

Рациональним зерном у цих наївних судженнях є визнання зв'язків між географічним середовищем та формами соціальної організації. Але ці зв'язки були не прямими, а опосередкованими господарським порядком. У цьому відношенні правий був середньовіковий арабський вчений Ібн Хальдун, який у своїх «Пролегоменах» писав: «Знай, що покоління живуть в умовах, які визначаються тим, як люди здобувають засоби для життя». Умови виробництва в районах річкових цивілізацій (ширше - іригаційних) потребували централізації управління госпо-дарством, а це у свою чергу автоматично тягло за собою політичну централізацію. Такий порядок тут зберігався тисячоліттями і не міг бути іншим, доки людина напряму залежала від сил природи.

Що стосується античних республік (Афіни, Спарта, Рим), то тут не було потреби в централізованому державному управлінні господар-ськими процесами, державна власність не отримала значного розвитку, громадянське суспільство виявилось економічно незалежним від по-літичної влади і тому підкорило її собі.

При всьому цьому дуже важливо мати на увазі, що не тільки гос-подарські (спосіб виробництва) процеси здатні викликати централіза-цію влади. Будь-яка сильна державна функція (військова, необхідність придушити соціальний розбрат у суспільстві) може

викликати тим-часові чи тривалі рецидиви диктаторських форм правління. Це правило є слушним і для стародавніх часів, і для сучасності.

^[1] Про проблеми рабовласницького ладу див.: Проблеми истории докапиталистических обществ [Текст]. - М., 1968.

Глава 1. Стародавній Єгипет

§ 1. Створення держави

§ 2. Державний лад

§ 3. Право Стародавнього Єгипту

Глава 2. Стародавній Вавилон

§ 1. Утворення держави

§ 2. Суспільний устрій

§ 3. Державний устрій

§ 4. Право Стародавнього Вавилону

Глава 3. Хетська держава

§ 1. Виникнення держави

§ 2. Суспільний устрій у Хетській державі

§ 3. Державний устрій стародавніх хетів

§ 4. Право Хетської держави

Глава 4. Стародавня Індія

§ 1. Виникнення держави

§ 2. Суспільний устрій Стародавньої Індії

§ 3. Державний устрій Стародавньої Індії

§ 4. Право Стародавньої Індії

Глава 5. Стародавній Китай

§ 1. Виникнення держави

§ 2. Династична історія Китаю

§ 3. Державний лад Стародавнього Китаю

§ 4. Право Стародавнього Китаю